

Párt és kormány 1956-ban¹

„Az MDP politikailag és erkölcsileg halott. A kommunisták azonban politikailag és erkölcsileg a legnagyobb mértékben elevenek, hiszen a forradalom minden vívmánya, eszménye és akciója a kommunisták belső kritikájából és önkritikájából indult ki.” Ezek a meglepő szavak Bibó István 1956 október utolsó – november első napjaiban írott, soha be nem fejezett cikkéből valók, amelyben a győztes forradalom előtt álló politikai teendőkre tett részletes javaslatot.² A kéziratot innen, a parlament épületéből vitték el a Bibót kihallgató, majd békén hagyó szovjet KGB-sek. Végleg elvitték, 1957 nyarán, a Gyorskocsi utcai börtön kihallgatósobájában Bibó emlékezetből rekonstruálta annak tartalmát.³ Ezt a sajátos emlékezéspszichológiai kísérletet vizsgálótisztjei több olyan írásával is „lefolytatták”, amelyek eredetije rendelkezésükre állott. Az eredmény, mint azt Kenedi János, Bibó vallomásainak kiadója kimutatta, bámulatos volt – gyakorlatilag szó szerinti egyezést mutatott. A megfogalmazás tehát hiteles, kérdés, hogy mire utalt Bibó ezzel az aforisztikus megfogalmazással.

Charles Tilly *European Revolutions 1492–1992* című, 1993-ban kiadott, s 1989 hatása alatt írott művében az államhatalom gyakorlásában bekövetkező kikényszerített, alapvető változásként határozza meg a forradalmat. A hatalmat gyakorló politikai csoporttal szemben egy (vagy több) politikai tömörülés (Tilly terminológiája szerint *koalíció*) számottevő társadalmi támogatással jelenti be igényét az államhatalomra; e tömörülések igényei egymással összeegyeztethetetlenek; a forradalmi folyamat eredményeképpen a hatalom az egyik koalíció kezéből átkerül egy másikéba. Tilly csak a teljes folyamatot tekintette forradalomnak, vagyis ha a szuverenitás illetve a hegemonia egyik típusát/rendszerét egy másik, tőle különböző váltja fel. És mindez tartósan is megvalósul – legalább egy hónapra. A nagy társadalmi átalakulással járó forradalmakat (az angolt, a franciát és az oroszot) csak sajátos típusoknak tekintette ötszáz év számos forradalma között. A forradalmi folyamat két szakasza a *forradalmi helyzet*, illetve a *forradalmi kimenetel* vagy végeredmény (*outcome*). A forradalmi helyzetben érzékelhetővé válik az igény bejelentése, a társadalom egy jelentősebb része ezt támogatja, a hatalmat birtoklók pedig – noha kísérletet tehetnek rá – képtelenek elnyomni, megsemmisíteni ezt a csoportot. A kettős (vagy többes) hatalom időszakát követi a forradalmi megoldás: a hatalom új koalíció kezébe kerül – amiben persze előfordulhatnak a régebbi egyes csoportjai, elemei is. A kimenetnek (de akár a forradalmi helyzetnek is) fontos mozzanata az addigi uralkodó csoport eróziója, az onnan történő dezertálás. A riválisok fegyveres, katonai bázisra tesznek szert, semlegesítik az uralkodó csoport katonai erejét, mielőtt átvinnék a hatalmat.⁴

¹ *Az MDP vezetése és a Nagy Imre-kormány(ok)* címmel előadásként elhangzott 2016. október 25-én Budapesten, a Parlament felsőházi termében tartott ünnepi konferencián.

² A szöveget Kenedi János közölte in Kenedi János (összeáll.): *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 39-42. Idézet helye 42.

³ A keletkezés történetéről lásd Bibó visszaemlékező interjút, in Huszár Tibor (összeáll.): *Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban*. Budapest, 1995, 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, 405-407., illetve Kenedi János (összeáll.): *A fogoly Bibó...* i. m. 205. 1. l.j. Bibó 1957-es kihallgatását a cikkről lásd uo. 44-45. Bibó életútjáról és gondolatvilágáról Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, 2004, Argumentum, különösen 327-342.

⁴ Tilly, Charles: *European Revolutions 1492–1992*, Oxford, 1993, Blackwell, 1-51. – A forradalom elméleti problémáival Tilly már tíz évvel korábban írt, nagy hatású művében is behatóan foglalkozott, lásd Tilly, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, 1984, Sage Foundations, 102-116. Tette ezt elsősorban mestere, Barrington Moore Jr. illetve egykori évfolyamtársa (ugyancsak Moore tanítványa), Theda Skocpol hatására, műveiktől inspirálva (lásd Moore, Barrington Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston, 1993, Beacon Press, különösen 413-483. [Moore könyve eredetileg 1966-ban jelent meg]

Mindezek fényében az 1956-os magyar eseményeket Tilly mindenesetre nem is tekintette forradalomnak, csupán forradalmi kísérletnek. Ebben nem kell egyetértünk vele; mivel azonban értelmezési kerete az állam és a hatalom, s a szervezők éppen ennek a kérdésnek a tárgyalására kértek, Tilly megközelítése is használhatónak tűnik. Ezt fogom tehát alkalmazni a következőkben, az előbb említett kérdés megválaszolása során.

1. A rivális koalíció és a hatalomra bejelentett igény

A totalitárius uralmi forma poszttotalitárius átmenetének kezdetén (Magyarországon 1953-56-ban) a hatalomgyakorlókkal frontálisan szembenálló rivális koalíció(k) kiforrásására nem volt lehetőség. Ami 1956 októberére alakot öltött, a revizionista-értelmiségi pártellenzék és az egyetemi diákság inkább látens, semmint valóságos szövetsége volt. Egyetlen tűnékeny pillanatra, október harmadik-negyedik hetére korlátozódott. Még a viszonylag hosszabban érlelődő revizionista-reformkommunista program is távol állott a koherenciától. Nagy Imre kormányának 1953–1954-ben bevezetett korrekcióira épült;⁵ ezek nem jártak meggyőző sikerrel, túl kellett (volna) tehát lépni rajtuk – kérdés maradt, hogy mennyire. Donáth Ferenc, Nagy gazdasági szempontból talán legfelkészültebb politikai elvbarátja egy nappal október 23-a előtt egy előadásában azt fejtegette, hogy a megfelelő gazdaságpolitika kulcskérdése a „dolgozók” bevonása az elvek és a követendő célok kialakításába.⁶ Valamiféle valódi társadalmi tervezés tehát. Kornai János, aki október 23-án délután (!) kapott megbízást, hogy állítsa össze egy lehetséges Nagy Imre-reformkormány gazdaságpolitikájának téziseit, öt évtizeddel később azt írta egyébként elveszett dolgozatáról: „Az a tervzet, amelyet papírra vettem, az 1953-as »új szakasz« nyílegyenes folytatását jelentette, az akkori konkrét gazdasági helyzet figyelembevételével. Amiben túlmént azon, az a »piaci szocializmus« és az »üzemi demokrácia« beépítése a programba.”⁷ A revizionista értelmiség ajánlatának társadalmi támogattságáról keveset tudunk. Fellépésük nagy érdeklődést váltott ki, bár az utolsó pillanatokig Budapestre korlátozódott. Hatalomváltásra (-gyakorlásra) felkészült gárdával csak részben rendelkeztek, de azt nem is kieroszakolt módon képzeltek el, hanem evolucionista módon. Előnyükre vált, hogy rendelkeztek erőteljes és kifejező szimbolikus vezetővel, Nagy Imre személyében.

A diákság politikai elképzelései a műegyetemi 14(16) pont alapján rekonstruálhatók.⁸ Ez a program jóval radikálisabb, de eklektikus. Domináns tartalmát a reformkommunista-ellenzéki aktuálpolitika és a nemzeti függetlenség gyakorlati és szimbolikus követelése képezik. A függetlenségi programot is az adott helyzetben lehetséges radikális reformer stratégiával képzeltek el. A műegyetemi pontokhoz megjelentek a liberális demokrácia politikai szerkezetére vonatkozó követelések (többpártrendszer, szabad választások, polgári szabadságjogok stb.), továbbá szociáldemokrata és agrárdemokrata célok is. A legerősebb korreláció a lista élére került követelés (a szovjet csapatok kivonása) és a liberális demokrácia érvényesítése között állt fent. A revizionista, szociáldemokrata és agrárdemokrata követelések

illetve Skocpol, Theda: *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia, and China.* Cambridge, 1979, Cambridge University Press, különösen 3-43.)

⁵ Erről lásd Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945-1956.* Budapest, 2011, ÁBTL – Rubicon, 328-358. és Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. köt. 1953-1958.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 9-143.

⁶ Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* Vál. Valuch Tibor. Budapest, 1992, MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Századvég Kiadó, 81-95.

⁷ Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz.* Budapest, 2005, Osiris, 113.

⁸ A műegyetemi követelések keletkezéstörténetéről lásd Pogány Mária (szerk.): *Amiről kevés szó esett. Adalékok a Budapesti Műszaki Egyetem 1956 októberi eseményeihez.* I.–IV. köt. Budapest, 1992–1996, „Műegyetem 1956” Alapítvány., Pedroni Emma Anna (szerk.): *A Budapesti Műszaki Egyetem és az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem 1956. október 22-i nagygyűlése.* Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 1994., valamint Horváth Zsolt: *Műegyetem 1956-57. A forradalmi tanév története.* Budapest, 2006, BME.

– talán a sztrájk jogának kivételével – akár a szovjet megszállás fennmaradása esetén is elgondolhatók voltak. Az egyetemi hallgatók jóval radikálisabb programmal, de még a pártellenzéknel is kedvezőtlenebb személyi feltételekkel rendelkeztek. Ezért, bár nyilván hamar kiválasztódhatott volna egy ifjú radikális politikai elit, egyelőre elfogadták a revizionisták személyi javaslatát, azaz Nagy Imrét. Ez azt is jelezte, hogy az egyetemi hallgatók is elfogadják – egyelőre – az evolutív hatalomváltás lehetséges forgatókönyvét. Ehhez a revizionistáknak egyaránt szükségük lett volna a diákság képviselőire és a régi vezetés dezertőreire, ami az elegyet módfelett instabillá tette volna, hiszen már a nemzeti függetlenség kérdésében már a revizionistákhoz képest is messze jártak. A rivális koalíció, így együtt látványos tömegtámogatást tudott felmutatni már az októberi egyetemi nagygyűléseken, majd kivált az október 23-i budapesti, illetve az egyetemi városokban tartott tüntetéseken. Ezt nevezem a továbbiakban *Október 23-a koalíciónak*.

2. A hatalmat gyakorló koalíció

A hatalmat birtokló koalícióból a formálódó ellenzék idegességet váltott ki, a tömegtámogatás jelei politikai hisztériát, pánikreakciót eredményezett. A követeléseket saját politikai profilukkal összeegyeztethetetlennek tartották. Ezt tükrözte Gerő Ernő október 23-i beszéde – amely egyébként a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága véleményét fejezte ki. A hatalomváltás radikális, de evolutív kísérletére fegyveres erőszakkal válaszoltak a Magyar Rádió épülete előtt.

A Tilly sémája szerinti dezertálás lehetőségként október 23-24 éjszakáján, a csonka KV ülésén merült fel. Horváth Márton és még néhányan Gerő lemondását követelték.⁹ Végül erre nem került sor. Éppen ellenkezőleg, a rivális koalíció vitathatatlanak tűnő vezéralakjának pozíciója bizonytalanodott el. Nagy Imre október 23-i Kossuth téri beszédét, azután kooptálását a pártvezetésbe, majd kormányfői kinevezését egyrészt az evolúciós stratégia áttöréseként, de, másrészt, a régi koalícióba való be- (vissza-)záródásként is lehetett értelmezni. Abba a hatalomgyakorló koalícióba, amely riválisai tényerése ellen azonnal szovjet katonai segítséget kért. A fegyveres felkelés és a spontán sztrájk megbénította a hatalmon gyakorlókat. A *pártállam* jelensége szó szerinti valósággá vált: a kormány és a pártvezetés tagjai egyetlen amorf testületként vitatkoztak a következő napokban. A párt küldött ki bizottságot a fegyveres felkelés leverésére (normális viszonyok között a közrend fenntartásáról a kormánynak kellett volna gondoskodnia). A párt és szatellitái (pl. a szakszervezetek) illetve a helyi apparátusok próbálkoztak a rivális koalíció új intézményeibe, a forradalmi bizottságokba és a munkástanácsokba való beépüléssel. Sokhelyütt maguk kezdeményezték ezek létrehozását. Ezek azonban vagy gyorsan korrigálták a kommunista párti akciókat, vagy a testületek ettől függetlenül a rivális koalíció politikai platformjára helyezkedtek. Október utolsó napjaira az állampártból lényegében annyi maradt, ahányan az Akadémia–Nádor utcai háztömbben (és néhány helyi pártházban, így a budapesti pártbizottság Köztársaság téri székházában) tartózkodtak – és a moszkvai „vonali” feletti ellenőrzés. Az Akadémia utcába zárt politikai egyeztető fórum végül nagy nehezen a „népmozgalommal” való azonosulás (de legalábbis az erőszakos konfrontáció megszüntetése) irányába mozdult el. Ezt már a kormány deklarálta, s ezzel az egypárt lényegében meg is szüntette önmagát – felettébb keveseket érdekelt ezután, milyen néven s mit csinál a magyar kommunisták pártja. Utolsó érdemi lépése mégis fontos volt, mert megnyitotta a lehetőséget a kormány politikai központtá válásához.

3. A rivális koalíció átveszi a hatalmat

⁹ Az MDP vezetésének belső történetét lásd Horváth Julianna – Ripp Zoltán (szerk.): *Ötvenhat októbere és a hatalom*. Budapest, Napvilág, 1997.

A fegyveres felkelés és a forradalmi önszerveződések elvileg újabb potenciális partnereket kínáltak a rivális koalíciónak. Am mivel az *Október 23-i koalíció* éppen 23-án este elvesztette vezetőjét, a kezdeményező szerepet, sőt egyelőre szinte láthatatlanná vált, fennállt az a lehetőség is, hogy a felkelők és az országszerte létrejött forradalmi bizottságok egy harmadik, a kihívóknál is radikálisabb koalíciót képeznek és harcba szállnak a hatalomért. A rivális koalíció szereplőinek rádiófelhívásai a megnyugvásra, Nagytól az írókon át a Petőfi körig, éppoly eredménytelennek bizonyultak, mint a szovjet csapatok akciói vagy az MDP Központi Vezetőségének javaslatai. A körvonalazódó harmadik, *Október 24-i koalíció* kezében tényleges és politikai fegyverek voltak, mindenekelőtt a sztrájk. Nem rendelkeztek azonban politikai vezetőségével és a radikális függetlenségi követeléseken túl politikai arculattal sem. Harcba születtek – evolutív stratégiával nem léphettek fel.

Az *Október 23-i koalíció*t az galvanizálta életre, hogy Nagy Imre október 28-ra megértette, hogy evolutív elképzelései sem a demoralizált régi koalícióban, sem az új erők körében nem kivihetők. Ebben szerencséjére segítségére sietett pártellenzéki híveinek egy csoportja – a velük való találkozás után határozta el végképpen a kezdeményezés átvételét és a 23-i követelések képviselőjét. Elfogadta a régi vezetés dezertőreinek – így Kádár Jánosnak – a segítségét, és megpróbálta egyesíteni az *Október 23-i* és az *Október 24-i koalíció*t. Ez kulcsmomentumnak bizonyult. Október utolsó napjaiban a rivális tömörülés úgy vette át az államhatalmat, hogy formailag a 23-i forgatókönyvet valósította meg. „Bevette” ellenfele hadállásait – Nagyt *pro forma* az MDP jelölte miniszterelnöknek, és a kommunista párt dominálta a 28-án összeült új kormányt. Nagy Imre első, október 24-i kormánya még lényegében a Hegedüs-kormánnyal volt azonos, a második, 27–28-án létező összetétel egy korábban, legkésőbb október 23-ig lehetséges kompromisszumot jelenített meg a hatalomgyakorló és az akkori rivális koalíció között. De ezek a kormányok csak a párt közleményeiben léteztek. Amikor október 28-a után Nagy és miniszterei – továbbra is erősen változó összetételben – határozottabban keresték a forradalommal való azonosulás útját, meg kellett küzdeniük ezzel a nagyon friss, nyomasztó emlékekkel. Mint a végrehajtó hatalom vezetője, a kormány továbbra sem bizonyult túl hatékonynak, de ez most nem tűnt fontosnak. Fontos lehetett volna, ha a forradalom megállítására vagy éppen visszaszorítására törekszik – ehhez erő és hatékonyság kellett volna –, de Nagy ezt határozottan ellenezte. Október 28-ától a kormány politikai egyeztető munkája a forradalom belső és külső konszolidációjára irányult – munkafelvétel, közellátás, közrend, a Szovjetunióval folytatott tárgyalások –, végül az utolsó három napon a Szovjetunió elleni védekezés tette ki a napirendet.

Az *Október 23-i koalíció* kibővült előbb az 1945-ös koalíció nem-kommunista pártaival, majd november első napjaiban az 1946-48-as ellenzéki pártok is újjászerveződtek. Vezető gárdáik csonkák voltak – az 1940-es évek végi emigráció és a szovjet típusú rendszer kiépítését kísérő terror is rendet vágott soraikban. Néhány kísérlettől eltekintve nem alakult sajátosan *ötvenhatos* politikai párt sem – sem a 23-i, sem 24-i koalíció nem jelentkezett ilyen igénnyel.¹⁰

4. A győztes *Október 23-i koalíció* bizonytalansága

Bár október végére Nagy Imre végleg levált a korábbi hatalomgyakorló körről, a miniszterelnök legitimitása és hátországa azonban még mindig meglehetősen kétséges volt. Eredeti tábora, az *Október 23-i koalíció* meggyengült. A volt ellenzéki kommunista reformer értelmiség kivárt és elbizonytalanodott. A diákság vezetői a „nemzeti egység” jelszavával a pártosodás ellen léptek fel. Az *Október 24-i koalíció* Nagyt csak fenntartásokkal támogatta.

¹⁰ Az 1956-os politikai pártokról lásd Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23–november 4. Válogatott dokumentumok*. Budapest, 1998, MTA Jelenkorkutató Bizottság, és Kozák Gyula, Körösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter (szerk.): *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997.

A Nagy Imre-kormányt illető bírálatuk természetesen hangot kapott a szabadabbá vált sajtóban. Ez a tábor Dudás Józseftől a munkástanácsokon és a felkelőkön át Mindszenty Józsefig igen széles politikai téren ívelt át. Pártellenesnek mutatkozott például a munkástanácsok nagyobb része is. A munkahelyi pártszerveződés tilalmának követelése szinte egységesnek mondható körökben. A magyar forradalmárok Október 24-i koalíciójának szereplői is többpártrendszer és szabad választásokat követeltek – de a politikai demokrácia intézményeinek lehetséges szereplői azonban nem tűntek túl népszerűnek a körökben. Az 1945-ös pártok még zilált állapotukban is egyelőre választhattak – a 23-i vagy a 24-i koalíció között. Október végén és november elején mindenesetre az egységet képviselték.

Az, hogy a két koalíció fenntartásokon alapuló szövetsége mégsem bomlott fel, véleményem szerint elsősorban két tényezőtől: a szovjet veszélyen és Nagy Imre ebben a helyzetben is megőrzött személyes integratív erején. Ha csak az utolsó pillanatra is, de a kormány megszerezte azt a legitimitációt, amelynek forrása a forradalom volt, s amelynek birtokában némi remény mutatkozott a konszolidációra. Kérdés persze, hogy ez kevésbé fenyegetett helyzetben mennyire maradt volna tartós. A forradalom napjaiban egyetlen helyen az országban választást tartottak; az 1956. november 1-jei kiskunhalasi választáson (90% feletti részvétellel) a Kisgazdapárt nagy fölényrel (76%) nyert, a szociáldemokraták 14, a parasztpárt 6, a kommunisták 4%-ot kaptak.¹¹

Bibó István, a 20. század legnagyobb politikai diagnosztája valószínűleg ettől tartott. 1956 számára az emberi méltóság forradalmának tűnt, de azt is látta, hogy egy földcsuszamlás elsodorhatja azokat az 1945. évi változásokat is, amelyek Bibó politikai felfogásának talpkövévé képezték: a földreformot, a nagy termelő, pénzügyi stb. rendszerek államosítását, a társadalmi kiegyenlítődés intencióit. Nagy Imre integráló erejét, a „koalíciók koalícióját”, s benne a Nagy Imre-féle, Bibó szemében hiteles *szocialisták* politikai szerepét, jelenlétét ezért vélhette fontosnak.

A magyar forradalomnak nem akadt egyetlen kiemelkedő, mindenki mást elhomályosító vezetője. Az erre esélyes egyetlen személy, Nagy Imre 1956. október 23-án kommunista reformpolitikusként találkozott a forradalommal, azzal az ismeretlen erővel, melytől már régen tartott, s melynek kirobbanását elkerülni igyekezett. Fokozatosan belátta, hogy képtelen visszaigazítani az országot abba a kerékvágásba, melyet ideálisnak gondolt. Amikor erre irányuló erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak, megértette, hogy országot, népet, szocializmust, mindent, ami fontos neki, csak akkor menthet meg, ha a forradalom járművére száll, s azt próbálja kormányozni. Továbbra is konszolidálni akart, amihez nem talált más utat, mint a nép követeléseinek elfogadását. Döntései 1956. november 1-jén a Varsói Szerződésből való kilépésről és a semlegesség deklarációjáról a szovjet intervenciós lépésekre adott válaszul születtek. De egyben történelmi választást fejeztek ki: a párt és a nemzetközi mozgalom érdekeivel és dogmaival szemben a kommunista Nagy Imre a nemzet követeléseivel azonosította magát. Nagy, a magyar forradalom legismertebb politikusa ekkor vált eggyé a forradalommal, hogy azután 1958-ban pere, kivégzése végképpen rögzítse ezt a képet. Nem lett a forradalom vezetője, hanem olyan szimbóluma, mint a lyukas zászló vagy a Kossuth-címer. Olyan politikus, aki programot nem ad, de megérti a felkelt társadalomét, hajlandó azt kifejezni, azzal azonosulni, s mint a kormány feje, kész közjogi keretet biztosítani a népmozgalomnak. Nagy Imre szerepe egyedi és helyettesíthetetlen, nélküle a forradalom története elbeszélhetetlen. Azé a forradalomé, amelynek igazi főszereplője maga a magyar társadalom.

¹¹ Ständeisky Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony – Budapest, 2010, Kalligram, 119-121.